

Dr Kasper Sipowicz

*Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie
Katedra Interdyscyplinarnych Studiów
nad Niepełnosprawnością*

Dr hab. n. med. Tadeusz Pietras, prof. UM

*Uniwersytet Medyczny w Łodzi
Zakład Farmakologii Klinicznej
I Katedry Chorób Wewnętrznych*

Faza późnej dorosłości jako czynnik ryzyka wiktymizacji

Abstract

The phase of late adulthood as a risk factor for victimization

Late adulthood (elderly age) is the last developmental phase of the human life. Aging is associated with impaired functioning of many internal organs, as well as deterioration of sensory and cognitive functions. Unfortunately, in a postindustrial society devoid of the deeper values, old age is seen as a negative value and is the cause of stigmatization, rejection and closing the seniors in the ghettos. The social image of the senior age is fraught with the risk of victimization. Seniors are often victims of violence and the error of negligence on the part of their relatives and caregivers in nursing homes. Muscular weakness and sensory impairment as well as stigmatization of seniors make them an easy object of criminal offences such as theft, robbery and homicide. A thesis can be put forward that the late adulthood is, like childhood, a period of specific exposure to victimization. It can be counteracted only by changing the paradigm of thinking about old age in the personalist and humanistic context instead of perceiving it as the inevitably negative value.

Wprowadzenie

We współczesnym postindustrialnym społeczeństwie rośnie odsetek osób w wieku poprodukcyjnym. Z punktu widzenia psychologii społecznej osoby te są w fazie rozwojowej późnej dorosłości, którą kiedyś nazywano okresem starości (Steuden, 2014). Bycie seniorem wiąże się z licznymi problemami natury zdrowotnej, społecznej, psychicznej i egzystencjalnej. Utrata pracy, bycie emerytem zmienia w radykalny sposób pozycję społeczną człowieka (por. Standing, 2014; Urbański, 2014). Wymaga to przeformułowania celów życiowych i weryfikację sensu życia (Ryś, Jankowska, 2008). Utrata sprawności psychofizycznej i choroby związane z procesem starzenia koncentrują uwagę seniorów na podstawowych problemach egzystencjalnych i medycznych. Stosunkowo mało zwraca się uwagę na fakt, że seniorzy są obiektem stygmatyzacji społecznej (Sipowicz, Pietras, 2017a). Stygmatyzacja plus utrata sił witalnych, a często osamotnienie i brak wsparcia czynią

z seniorów łatwy obiekt narażenia na przestępstwo. Późna dorosłość wiąże się ze zwiększonym ryzykiem bycia potencjalną ofiarą i to zarówno w sensie kryminologicznym, jak i w sensie konstruktu przemocy symbolicznej (Maćkiewicz, 2018).

1. Utrata sił witalnych w okresie późnej dorosłości

Starzenie się jest nieuchronnym biologicznym procesem rozwojowym rozpoczynającym się już w chwili poczęcia dziecka, a kończącym się wraz ze śmiercią. Kumulacja negatywnych skutków starzenia następuje w okresie późnej dorosłości (Sobów, 2010; Rostkowski, 2012). Z punktu widzenia biomedycznego skutki te można podzielić na fizjologiczne aspekty starzenia się i procesy patologiczne, dla których okres późnej dorosłości jest czynnikiem ryzyka (Rosenthal, Naugkton, Williams, 2009). U seniorów słabnie wzrok i słuch. Pogorszenia funkcji poznawczych skutkuje często rozwojem otępienia. Starzenie się skóry i zanik mięśni oraz utrata uzębienia sprawiają, że ciało seniora staje się mało atrakcyjne. Mała siła mięśni, zmiany zwyrodnieniowe układu ruchu i osteoporoza przyczyniają się do problemów z poruszaniem się. W okresie senioralnym szczególnie często występują choroby układu krążenia i nowotwory, co uzależnia seniora od opieki osób bliskich, opieki instytucji i służb ochrony zdrowia (tamże). Mała siła mięśni oraz deficyty słuchu i wzroku sprawiają, że osoby w wieku senioralnym są często ofiarami przestępstw kryminalnych (Klaus, Mazowiecka, Tarwacka, 2017). Przestępcy zakładają bowiem, że senior nie będzie się bronił, nie rozpozna sprawcy. W opinii środowisk przestępczych osoby starsze są łatwym obiektem dokonania przestępstwa kryminalnego, co potwierdzają statystyki Komendy Głównej Policji i sądów (Hołyst, 2014). Zakłada się, że seniorzy gromadzą dorobek życia w domu. Dobra ta w opinii środowisk kryminalnych są łatwym do zdobycia łupem (Kuć, 2015). Mała sprawność fizyczna upodobnia potencjał wiktymogeny seniorów do potencjału wiktymogenego dzieci, których mała sprawność fizyczna, naiwność i brak rozumienia reguł społecznych stwarzają ryzyko narażenia na bycie ofiarą przestępstwa (Hołyst, 2018).

Należy zwrócić uwagę, że faza później dorosłości jest naturalnym okresem rozwojowym w życiu każdego człowieka (Brzezińska, Appelt, Ziółkowska, 2015). Jest czasem podsumowywania dotychczasowego życia i często zwrócenia się ku wartościom religijnym w kontekście bliskiego końca biologicznej egzystencji

(tamże). Podobnie jak dzieciństwo, faza ta wymaga szczególnej troski ze strony społeczeństwa i uważnej ochrony życia. Zaniedbania wobec zniedołężniałych seniorów mają duży potencjał wiktymogeny. Jest to szczególnie niebezpieczne w kontekście kultury śmierci w formie eutanazji seniorów i osób ciężko chorych, co stanowi bagatelizowane zagrożenie dla systemu wartości naszej cywilizacji, zbudowanej na chrześcijaństwie i mądrości starożytnej, antycznej Europy. Miarą mądrej dojrzałości społeczeństwa jest to, jak odnosi się ono wobec osób nienarodzonych, seniorów i niepełnosprawnych.

2. Od przemocy symbolicznej do przemocy instytucjonalnej wobec seniorów

Współczesna kultura masowa odwróciła się od tradycyjnych wartości (por. Ryś, 2013; Sipowicz, Pietras, 2017b). W masmediach dominuje kult młodości, urody, sprawności psychofizycznej, zaradności i bogactwa. Późna dorosłość traktowana jest jako antywartość. Osoby młode dorastają w lęku przed starością, czyli okresem w życiu człowieka przedstawianym jako okres nieszczęścia, samotności i bezużyteczności (Steuden, 2014). Zapomniano w chwili obecnej o mądrości seniorów, ich doświadczeniu oraz ich nieocenionym wkładzie w wychowanie młodego pokolenia (Sipowicz, Pietras, 2017b). Postawy dyskryminujące osoby w okresie późnej dorosłości nazywa się geriatryzmem albo ageizmem (por. Bytheway, 1995; Rothermund, Mayer, 2009; Nelson, 2017). Od agezimu jest tylko jeden krok do postaw czynnego odrzucenia seniorów i do ich dyskryminacji (Geyer, 2008). Skutkiem takiej postawy są często zaniedbania rodziny i instytucji wobec seniorów. Są oni często wykorzystywani ekonomicznie (Kukuła, 2016). W niektórych rodzinach stają się obiektem agresji i ofiarami przemocy fizycznej (Maćkiewicz, 2009). Seniorzy są pozbawiani niejednokrotnie elementarnych praw, które im przysługują (Edelbacher, Papst, Kury, 2016). Kolejną formą przemocy wobec seniora jest jego zaniedbanie. Utrata partnera życiowego stanowi dla osoby starszej silną traumę. Dzieci i osoby znajome nie interesują się często losem seniora, racjonalizując to brakiem czasu i nadmiarem obowiązku. Utrata pozycji zawodowej nałożona na tenże brak opieki skutkuje ubóstwem osób w wieku podeszłym (Standing, 2014). Można by rzec, że w warunkach postindustrialnego społeczeństwa w okresie rozpadu wartości przypisywanej rodzinie nuklearnej i rodzinie wielopokoleniowej symbolem starości stała się samotność. Seniorzy często stają się pensjonariuszami

domów pomocy społecznej. Owe domy podobnie jak domy dziecka, szpitale psychiatryczne czy więzienia są instytucjami totalnymi, które pomijają podmiotowość człowieka (Witusik i in., 2015). Zapewniają co prawda podstawowe aspekty egzystencji biologicznej, wzmacniając jednak deprywację potrzeb, relacji interpersonalnych, miłości i znaczenia. Dostrzega się znaczny rozdźwięk pomiędzy deklarowanym powszechnie personalistycznym podejściem instytucji totalnych wobec pensjonariuszy, a praktyką społeczną. Nie wynika to tylko z fenomenu wypalenia zawodowego czy braku dostatecznych kwalifikacji kadry, ale z samego faktu totalności tych instytucji, w których przemoc wobec pensjonariuszy ma charakter symboliczny uwikłany w sama istotę oderwania podmiotu od jego rodziny nuklearnej i obecności bliskich osób (tamże). W masmediach porusza się często problem nadużyć wobec seniorów w instytucjach totalnych. Nawet jeśli zjawisko to jest marginalne i wyolbrzymiane, to sam problem personalistycznego i podmiotowego podejścia wobec człowieka w końcowej fazie jego egzystencji jest we współczesnym świecie nierozwiązany. Nie może być on rozwiązany dopóty, dopóki nie będzie powszechne myślenie personalistyczne wobec seniorów kosztem obecnego neoliberalnego i pozbawionego głębszych wartości. Można rzec, że to system wartości społecznych wyznacza znaczne potencjał wiktymogeny seniorów, który nie wynika tylko ze słabości siły mięśni, ograniczeń wzroku i słuchu czy też pamięci (Rosenthal, Naugkton, Williams, 2009).

Postulujemy, by podstawową wartością społeczną było zapewnienie godnych i podmiotowych warunków życia grupom słabszym, takim jak: seniorzy, dzieci nienarodzone czy osoby z zaburzeniami psychicznymi.

Piękne świadectwo znaczenia starzenia się i choroby jako wartości dał św. Jan Paweł II, który ukazał światu swoje własne cierpienie i własną starość nie w kontekście antywartości, lecz jako zasób i źródło dążenia do doskonałości. Świadectwo św. Jana Pawła II winno zmusić do refleksji, czym w życiu każdego człowieka i każdej rodziny jest późna dorosłość, jakie ma ona znaczenie w formowaniu kanonu etycznego młodego pokolenia. Tym drogowskazem winniśmy kierować się w dyskursie publicznym niezależnie od światopoglądu i przynależności politycznej (por. Jan Paweł II, 2010; Bortkiewicz, 2017).

3. Wiktymogenny potencjał wieku senioralnego w kontekście wiktywności jako cechy i jako stanu

Prof. Tadeusz Pietras sformułował koncepcję wiktywności jako cechy i jako stanu. Koncepcja ta jest wzorowana na założeniach psychologii różnic indywidualnych (za: Witusik i in., 2015). Cecha oznacza trwałą predyspozycję zarówno trwałą, jak i ukrytą, która przejawia się w tendencji do prezentowania określonych zachowań w określonym kontekście społecznym. Stan rozumiany jest jako chwilowe zachowanie w określonym kontekście sytuacyjnym. Powszechnie wiadomo, że niektóre osoby są częściej ofiarami przestępstw niż inne. Mało to, zdarza się, że są ofiarami takich samych przestępstw kilkakrotnie w ciągu życia. Pietras uważa, że w takim przypadku mamy do czynienia z wiktylizacją jako cechą (tamże). Zależy ona od predyspozycji temperamentnych i osobowościowych podmiotu, wyuczonych reakcji zachowania, zasobów materialnych, jak i pozycji społecznej. Przykładowo kobiety są częściej ofiarami gwałtu, niż mężczyźni, a żony alkoholików są częściej ofiarami przemocy niż żony lekarzy czy też prawników (Mazowiecka, 2012). Według tej koncepcji okres późnej dorosłości podobnie jak dzieciństwo wiąże się z nasileniem wiktylizacji ogólnej jako cechy (Hołyst, 2015).

4. Przeciwdziałanie wiktylizacji osób w wieku senioralnym

Świadomość społeczna wiktylizacji osób w wieku senioralnym stopniowo, acz sukcesywnie, wzrasta. Niebagatelną rolę odgrywają tutaj kampanie medialne (prowadzone głównie przez media publiczne). Stanowią one odpowiedź na olbrzymią skalę zjawiska oszustw wobec osób w wieku senioralnym, w których prym wiedzie tzw. „metoda na wnuczka”. Przestępcy stosujący tę technikę wykorzystują naiwność seniorów oraz ich problemy z funkcjami poznawczymi. Dzięki takim kampaniom wzrasta świadomość osób w okresie późnej dorosłości i – co istotne – ich otoczenia, które może w porę zareagować i ostrzec nestora/nestorkę rodu przed czyhającym niebezpieczeństwem. Analogiczne akcje informacyjne prowadzi także Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta, który przestrzega obywateli – szczególnie tych w okresie późnej dorosłości – o nadużyciach podczas tzw. pokazów wyrobów medycznych. Podczas tychże pokazów ich uczestnicy są namawiani do zakupu różnego rodzaju urządzeń po cenach znacznie

przekraczających rzeczywistą wartość oferowanych produktów. Firmom organizującym te przedsięwzięcia zależy zwłaszcza na obecności emerytów, gdyż mają oni stały dochód w postaci świadczenia emerytalnego. Dzięki temu posiadają zdolność kredytową umożliwiającą im zakup prezentowanych wyrobów w systemie ratałnym. Biorąc pod uwagę wciąż relatywnie niskie świadczenia polskich emerytów, jest to proceder bardzo niebezpieczny. Potęguje on zjawisko ubożenia seniorów. Gwoli ścisłości należy, dodać, że współczesny system kapitalistyczny wielce różni się od swoich dziewiętnastowiecznych pierwocin (por. Hobbes, 1954; Piketty, 2015b). Polega on bowiem na tym, iż największe dochody są uzyskiwane z posiadanego uprzednio kapitału, a nie z pracy (Piketty, 2015a). Tym samym osoby zamożne pomnażają swoje zasoby finansowe, a osoby średniozamożne i biedne stopniowo ubożeją. Ten ogólnoswiatowy fenomen prowadzi do pogłębienia nierówności społecznych (Therborn, 2015). Ponadto osoby w okresie późnej dorosłości często napotykać na problemy w znalezieniu pracy (Urbański, 2014). Stanowi to przykład stygmatyzacji tej grupy społecznej ze względu na wiek. Pracodawcy wychodzą z założenia, że pracownik po sześćdziesiątym roku życia dysponuje zbyt małym potencjałem, aby go zatrudnić. Zapominają przy tym o dużym doświadczeniu życiowym tych osób oraz o tym, że są one odbierane jako bardziej wiarygodne niż ludzie w młodym wieku (Brownell, Kelly, 2013). Wiktyimizacji sprzyja również atomizacja społeczeństwa, której przejaw stanowi rozpad więzów rodzinnych, w tym zanik rodzin wielopokoleniowych (Sipowicz, Pietras, 2017b). Ich brak uniemożliwia seniorom przekazywanie młodemu pokoleniu wartości, tradycji oraz tzw. życiowej mądrości (Ryś, 1998). Z kolei osoby w okresie późnej dorosłości pozostawione same sobie doznają dojmującej samotności (Orzechowska, Gałęcki, Pietras, 2017). Czują się niepotrzebne, wręcz wyrzucone na peryferie społeczeństwa. Dlatego też podejmowane są inicjatywy mające na celu aktywizację osób w wieku senioralnym. Do jednych z nich należą Uniwersytety Trzeciego Wieku (UTW). Pierwszy z nich powstał w naszym kraju już w 1975 roku, a przemiany ustrojowe jedynie spotęgowały tempo tworzenia nowych (por. Konieczna-Woźniak, 2001; Zych, 2001). W Polsce UTW działają na podstawie ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym z dnia 27 lipca 2005 r. (art. 6, ust. 1, pkt 5) (Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365). Według danych uzyskanych w wyniku badań przeprowadzonych przez Departament Badań Społecznych i Warunków Życia Głównego Urzędu Statystycznego w roku akademickim 2014/2015 działały w naszej ojczyźnie 464 UTW (Departament Badań Społecznych i Warunków Życia GUS, 2015).

Gros z nich prowadzona jest przez organizacje pozarządowe (57,3%), uczelnie wyższe (23,5), biblioteki i ośrodki kultury (16,4%), organy pomocy społecznej i inne instytucje podległe urzędom gminy/miasta (2,4%) oraz inne podmioty (0,4%) (tamże). Większość obecnie działających UTW w Polsce powstała w latach 2006-2010. Jeśli chodzi o wiek ich studentów, to dominują osoby w przedziale 60-65 lat, a wśród nich kobiety (tamże).

Do ich zadań należy m.in.: utrzymywanie słuchaczy w dobrej kondycji psychofizycznej, rozwijanie zainteresowań, organizowanie czasu wolnego, dbałość o procesy poznawcze umysłu, popularyzacja zdrowego trybu życia, szkolenia z zakresu obsługi komputera i korzystania z Internetu oraz tworzenie oddolnych grup wsparcia (Piekarska, Piekarski, 2017). Te ostatnie wpisują się w teorię pomocy wzajemnej opracowaną przez Piotra Kropotkina (2006). Ten rosyjski uczone dowodził w swoich pracach, iż moralność ma przedludzkie pochodzenie, a zarówno u ludzi, jak i u zwierząt można zaobserwować przeciwstawne atawizmy – potrzebę walki i potrzebę niesienia pomocy słabszym (Kropotkin, 2006). Niestety w dzisiejszym świecie, w pogoni za pieniądzem, motywowani zachowaniem za wszelką cenę oznak młodości, zapominamy o naszych seniorach. Biorąc pod uwagę wydłużającą się średnią długość życia, mamy duże szanse doczekać wieku późnej dorosłości. Miejmy nadzieję, że wówczas nikt o nas nie zapomni i otrzymamy należyte wsparcie nie tylko te finansowe, ale także duchowe i prorozwojowe (Brzezińska, 2011).

5. Paradoks współczesności

Już Blaise Pascal (1972) skonstatował, że każdy z nas wie, że umrze, lecz nie odbiera tego realnie. W dobie postmodernizmu człowiek odchodzi po cichu, by nie zaburzyć homeostazy swego otoczenia. Nastąpiło wręcz wyrugowanie zagadnienia śmiertelności człowieka z dyskursu społecznego. Śmierć, której emanacją stały się li tylko ból i cierpienie, nie mieści się w światopoglądzie postmodernistycznym. Zapomniano, że męczeństwo stanowi swoistą formę przewyciężenia śmierci (Ratzinger, 2000). Przy czym nie chodzi tu wyłącznie o męczeństwo *sensu stricto*, ale także o godne cierpienie i pogodzenie się z nieuchronnym – chorobą i śmiercią. W ramach lansowanego w mediach „kultu młodości” promuje się i przedstawia w mediach przede wszystkim osoby młode, wysportowane, o nienaganej sylwetce. Nic zatem dziwnego, że kobiety, ale także i mężczyźni, poddają się zabiegom

z zakresu chirurgii plastycznej w celu tymczasowego odwróceniu lub choćby spowolnienia widocznych oznak procesu starzenia się.

Większość obywateli krajów członkowskich Unii Europejskiej deklaruje, że chciałaby umrzeć w swoim własnym domu otoczona rodziną i najbliższymi przyjaciółmi (za: Zängl, 2015). Rzeczywistość jest jednak odmienna. Gros Europejczyków dokonuje swego żywota w szpitalach, domach tzw. spokojnej starości, domach pomocy społecznej czy też hospicjach (tamże). Pensjonariusze tych instytucji często czują się osamotnieni, a przede wszystkim nikomu już niepotrzebni. Dlatego też bardzo istotna jest troska o aktywizację tej grupy społecznej (Rostkowski, 2012).

Do jednej z uznanych metod należy dogoterapia, które w wymienionych instytucjach może być realizowana w odmienny sposób (Sipowicz, Najbert, Pietras, 2016). W krajach szeroko pojętego Zachodu zezwala się podopiecznym na posiadanie własnych zwierząt, w tym psów. Wówczas zajęcia dogoterapeutyczne realizowane są przy ich udziale. Natomiast w pozostałych przypadkach korzysta się z psów należących do wyspecjalizowanych kynoterapeutów. Dzięki tej metodzie pacjenci czują się potrzebni, zwiększa się u nich poziom endorfin oraz sprawność ruchowa. Choć na chwilę mogą zapomnieć, że przebywają w środowisku sztucznie stworzonym, czyli instytucji, która *per se* posiada charakter totalny (Goffman, 2011). Ważnym aspektem dbałości o seniorów jest zapewnienie im komfortu „filozoficznego”, który wiąże się z dostępnością posług religijnych i możliwością wyciszenia się. Tylko poprzez zmianę paradygmatu myślenia o starości w oparciu o kanony personalizmu chrześcijańskiego i humanizmu, a nie jak dotychczas w kategorii nieuchronnej antywartości, może nastąpić zmiana nastawienia całego społeczeństwa wobec fenomenu starzenia się, co przyczyni się do poprawy losu seniorów.

Bibliografia:

- Bortkiewicz P. (2017), *Świadek Boga i świadek człowieka. Impresje wokół nauczania św. Jana Pawła II*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.
- Brownell P., Kelly J.J. (red.) (2013), *Ageism and Mistreatment of Older Workers. Current Reality, Future Solutions*, New York: Springer.
- Brzezińska A.I., Appelt K., Ziółkowska B. (2015), *Psychologia rozwoju człowieka*, (w:) J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka. Podręcznik. Tom 2*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brzezińska M., (2011), *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Warszawa: Difin.

- Bytheway B. (1995), *Ageism*, Buckingham: Open University Press.
- Departament Badań Społecznych i Warunków Życia GUS. (2015), *Uniwersytety Trzeciego Wieku – wstępne wyniki badania* (https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5488/10/1/1/uniwersytety_trzeciego_wieku.pdf; pobrano: 02.06.2018).
- Edelbacher M., Papst J., Kury H. (red.) (2016), *Ältere Menschen als Opfer von Verbrechen, Übergriffen und Missbrauch. Vorbeugen - Aufklären – Helfen*, Graz: Stocker Verlag.
- Geyer S. (2008), *Ageism: Diskriminierung älterer Menschen*, Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
- Goffman, E. (2011), *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hobbes, T. (1954), *Lewiatan*. Warszawa: PWN.
- Hołyst B. (2014), *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hołyst B. (2015), *Bezpieczeństwo społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hołyst B. (2018), *Psychologia kryminalistyczna. Diagnoza i praktyka*, Warszawa: Difin.
- Jan Paweł II, św. (2010), *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Klaus W., Mazowiecka L., Tarwacka A. (red.) (2017), *Z problematyki wiktymologii. Księga dedykowana Profesor Ewie Bieńkowskiej*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Konieczna-Woźniak R. (2001), *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Poznań: Eruditus.
- Kropotkin P. (2006), *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*, Poznań: Biblioteka Klasyków Anarchizmu.
- Kuć M. (2015), *Kryminologia*, Warszawa: C.H. Beck.
- Kukuła Z. (2016), *Przestępczość socjalna z perspektywy prawa karnego i kryminologii*, Warszawa: Difin.
- Maćkiewicz J. (2009), *Przemoc w wychowaniu rodzinnym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Maćkiewicz J. (2018), *Osoby starsze jako ofiary przemocy domowej. Ujęcie wiktymologiczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Mazowiecka L. (red.) (2012), *Wiktymizacja wtórna. Geneza, istota i rola w przekształcaniu polityki traktowania ofiar przestępstw*, Warszawa: Wolters Kluwer business.
- Nelson T.D. (red.) (2017), *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*, wyd. 2., Cambridge: MIT Press.
- Orzechowska A., Gałęcki, P., Pietras T. (red.) (2017), *Nawracające zaburzenia depresyjne – etiologia, diagnoza i terapia*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Pascal B. (1972), *Myśli*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Piekarska J., Piekarski W. (2017), *Aktywny senior. Jak zachować sprawność intelektualną w podeszłym wieku?* Warszawa: Difin.
- Piketty T. (2015a), *Kapitał w XXI wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Piketty T. (2015b), *Ekonomia nierówności*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

- Ratzinger J. (2000), *Śmierć i życie wieczne*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Rosenthal T., Naugkton B., Williams M. (2009), *Geriatrya*, Lublin: Wydawnictwo Czelej.
- Rostkowski J. (2012), *Rozwój mózgu człowieka w cyklu życia. Aspekty bioneuropsychologiczne*, Warszawa: Difin.
- Rothermund K., Mayer A.-K. (2009), *Altersdiskriminierung. Erscheinungsformen, Erklärungen und Interventionsansätze*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Ryś, M. (1998), *Konflikty w rodzinie. Niszczą czy budują?* Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Ryś, M. (red.). (2013), *Przyszłość ludzkości idzie przez rodzinę*, Warszawa: Wydawnictwo Jana Pawła II.
- Ryś, M., Jankowska, M. (red.) (2008), *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Sipowicz K., Najbert E., Pietras T. (2016), *Dogoterapia. Terapia z udziałem psa. Podstawy kynopedagogiki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sipowicz K., Pietras T. (2017a), *Wprowadzenie do pedagogiki inkluzyjnej (włączającej)*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Sipowicz K., Pietras T. (2017b), Rozpad tradycyjnych wartości w rodzinie a problem uzależnienia od alkoholu wśród młodzieży, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 3(31), 48-60.
- Sobów T. (2010), *Praktyczna psychogeriatrya: rozpoznawanie i postępowanie w zaburzeniach psychicznych w chorych w wieku podeszłym*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Standing G. (2014), *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Steuden S. (2014), *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Therborn G. (2015), *Nierówność, która zabija. Jak globalny wzrost nierówności niszczy życie milionów i jak z tym walczyć*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urbański J. (2014), *Prekariat i nowa walka klas. Przeobrażenia współczesnej klasy pracowniczej i jej form walki*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Witusik A., Leszto S., Podgórska-Jachnik D., Pietras T. (2015), *Schizofrenia w kontekście nauk społecznych. Osoba chora na schizofrenię w obszarze zainteresowań pedagogiki specjalnej*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Zängl P. (red.) (2015), *Zukunft der Pflege. 20 Jahre Norddeutsches Zentrum zur Weiterentwicklung der Pflege*, Wiesbaden: Springer VS.
- Zych A.A. (2001), *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.